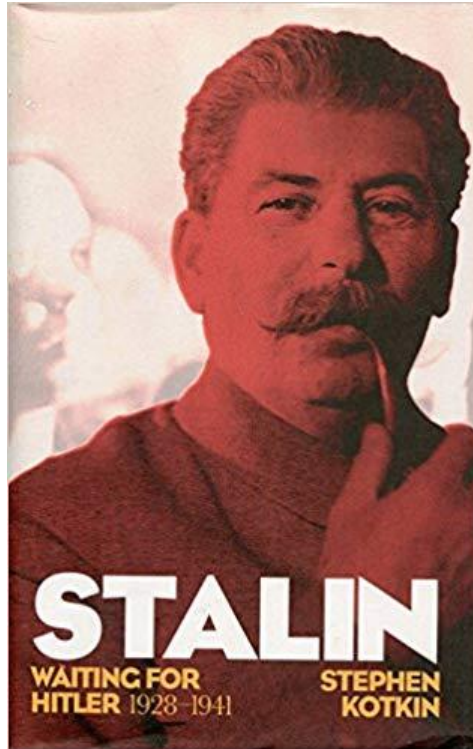

Stephen Kotkin

Terror som statskonst

Utdrag (s 301-309) ur *Stalin, Vol. II: Waiting for Hitler, 1928-41*, Stephen Kotkin, Penguin Press, 2017. Utdraget inleder del II av boken. Översättningen är gjord av Björn Erik Rosin

Introduktion

Den amerikanske historikern Stephen Kotkin har föresatt sig att skriva en Stalin-biografi i 3 delar, varav de två första är klara.

I första volymen framställs Stalin som den naturlige arvtagaren till Lenin. Stalins seger i maktkampen var mer eller mindre oundviklig, eftersom han var den smartaste och slugaste av alla bolsjevikledare. Detta är grunden till att Kotkin blivit populär bland nya och gamla stalinister: Titta, en historiker som återger Stalin hans glans!

Men det som Stalin-beundrarna uppenbarligen inte begripit, eller så förtränger de det, är att Kotkin är en reaktionär anti-kommunist, som ser Sovjetunionen – och socialismen överhuvudtaget – som en historisk abnormitet, personifierad av Stalin. Det som Kotkin strävat efter att åstadkomma med sin Stalin-biografi är en anti-kommunistisk stridsskrift. För Kotkin är Stalins Sovjet ett avskräckande exempel på vad socialismen innebär. Och inte nog med det: Stalins ”socialism” är den enda möjliga. Som Kotkin uttrycker det: ”Utan Stalin skulle det inte ha funnits någon socialism, och utan socialism ingen Stalin”.

Att detta är Kotkins budskap framgår redan i biografins första del (*Paradoxes of Power*) för den som läser med lite eftertanke och besitter en del kunskaper om Sovjetunionens historia, men det blir klart som korvspad i andra delen (*Waiting for Hitler*), där Stalin står som oomstridd segrare i den inre partikampen. Här finns inte längre något behov av att framhålla Stalins förmenta företräden i maktkampen i bolsjevikpartiet, utan tyngdpunkten förskjuts till Stalins politik och dess konsekvenser. Och då framgår med all önskvärd tydlighet att Kotkin anser att socialismen strider mot allt sunt förnuft och att varje försök att bygga ett socialistiskt

samhälle måste sluta i katastrof: Den alltmer maktfullkomlige och enväldige Stalin använder sin diktatoriska makt till att genomdriva sina ideologiskt motiverade, men irrationella och fördärvliga idéer och nycker, utan att bry sig om konsekvenserna, det förtryck, det mänskliga lidande, den förljugenhet, det resursslöseri osv som blir resultatet.

Det kapitel som återges nedan i svensk översättning borde övertyga de flesta om att Kotkins politiska agenda är reaktionär. Den pro-stalinist som bortser från detta – och vill rekommendera Kotkins Stalin-porträtt (även om det bara gäller första boken) – bör betänka att hen därmed bidrar till att sprida anti-kommunistiska och anti-socialistiska tänkesätt och fördomar.

Lästips – recensioner av Kotkins Stalin-biografi

Fred Williams: [Recension av Stephen Kotkins *Stalin: Paradoxes of Power 1878-1928*](#)

Sheila Fitzpatrick: [Om Stephen Kotkins Stalin-biografi](#) (tar upp båda delarna)

Tony Wood: [Dzjugasjvilis liv](#) (jämför Kotkins del 1 med ryssen Oleg Chlevnjuks Stalinbiografi).

Martin F (maj 2019)

”Kommer framtida generationer alls att förstå det? Kommer de att kunna förstå det som händer? Att vara med om det är fasansfullt.”

Alexandra Kollontaj, Sovjetunionens sändebud i Sverige, antecknat under en vistelse på en europeisk kurort på kurortens brevpapper, 25 mars 1938.¹

I boken *Hjälte med tusen ansikten* ger Joseph Campbell [1904-1987, amerikansk litteraturprofessor och specialist på komparativ mytologi, ö.a.] indirekt en förklaring av den arketyper inom världsmytologin, som sovjetregimens propagandamakare långt tidigare hade använt om Stalin: hans enkla bakgrund (en man ur folkets led), maningen till storhet på folkets vägnar, förmågan att kunna agera beslutsamt (att döda drakar, dvs oppositionen inom partiet), ett förkrossande bakslag nära att leda till totalt nederlag (motståndet mot kollektiviseringen bland bönderna och inom partiet), en mytisk återkomst i motståndskraft och själsstyrka som mynnar ut i triumf (Segrarnas kongress, en socialistisk stormakt).² Medan sovjetiska författare till glorifierande biografier tävlade om att framställa Stalin som just den sortens man ur folkleden och den som utformade deras öde, kammade framför allt Beria hem fördelarna med att utmåla honom som Kaukasus Lenin. Den bilden, med alla sina uppenbara lögner, fångade in Stalins fixering vid hot, något som Campbells arketyper inte var i stånd till, men också Stalins arketyperiska engagemang för ett transcendent uppdrag i tjänst hos något högre. Att drömmen om socialism skulle förverkligas hade i decennier förefallit osannolikt. Men efter att tsaren hade abdikerat 1917, hade den provisoriska ryska regeringens beslut att fortsätta kriget – precis som det kejserliga Tysklands beslut att sätta igång det ubåtskrig som ledde till att USA gick med i kriget och tippade över vågskålen – förändrat mänsklighetens bana. Socialism handlade inte längre bara om bibliotek fyllda med broschyrer, sånger, demonstrationer, möten och motsättningar, utan om ett land.

Vid makten fick socialismen staten att svälla och krossade inte bara ”bourgeoisien”, utan ock-

¹ Kollontaj tillade: ”Om jag inte själv hamnar ’under hjulet’ vore det nästan ett mirakel.” Vaksberg, *Alexandra Kollontaj*, s 393; Farnsworth, ”Conversing with Stalin”, *Slavic Review* 694 [2010], s. 944 (citerar RGASPI, f. 134. op. 3. d. 62,1. 6).

² ”En hjälte vågar sig ut från vardagens värld till en trakt av övernaturliga under”, skrev Campbell. ”Sagolika krafter påträffas där och en avgörande seger hemförs: hjälten återkommer från detta mystiska äventyr med makt att utdela välsignelser till sina medmänniskor.” Campbell, *Hero with a Thousand Faces*. s 30.

så småföretagaren, familj jordbrukaren, hantverkaren.³ Allt detta blev en chock för icke leninistiska socialister, som hade hoppats på ett slut för utsugning och alienation och ett genombrott för samhällsdemokrati, samtidigt som de fortfarande höll fast vid sin klassinställning. Den sortens marxister förkastade Sovjetunionen som en deformation av socialismen, på grund av Ryssland, Lenin eller Stalin. Marx hade ju aldrig förespråkat massmord, utan frihet. Ingenstans hade Marx sagt att det skulle finnas kollektivjordbruk bildade genom polistvång, massdeporteringar till frusna ödemarker, förfärlig hungersnöd.⁴ Visserligen hade Marx framhållit att lönearbete var "löneslaveri", privatkapitalism "utsugning" och "alienation", marknaden lika med "kaos" och att man därför, för att uppnå varaktigt överflöd och frihet, måste "överskrida" kapitalismen. Tragedin hade börjat uppstå med själva uppfinningen av "kapitalism".⁵ Så snart som marknader och privategendom utpekats och anklagats för att vara källan till allt ont måste statsegendom bli följden. Några enstaka socialister började smärtsamt erkänna att det inte kunde finnas någon frihet utan marknader och privategendom, men de fördömdes som avfallingar. För att fullborda vänsterns tragedi begick traditionella konservativa det stora misstaget att uppmuntra fascister och nazister att ta makten, till stor del på grund av hotet från vänstern och den halsstarriga uppfattningen att det var en villfarelse att tro att det fanns skillnader mellan antikapitalistiska demokratiska socialister och leninister. Till råga på allt utkämpade socialdemokrater och kommunister ett bittert inbördeskrig om arbetarnas gunst.

När Hegel gjorde sitt berömda yttrande om historien som en "slaktbänk" hade han ingen aning om vad han talade om, och ändå hade han rätt. Delvis på grund av det inflytande Hegels riskfyllda idéer fick på marxisterna: de spetsfundigheter som blev kända under namnet dialektik, dyrkandet av staten och talet om att historiska "framsteg" uppnåddes genom "nödvändigt" handlande av stora män.⁶

³ Ett av Bucharins verk, [Toward a Theory of the Imperialist State](#) ["På väg mot en teori om den imperialistiska staten"] (1916), som Lenin influerades av, hade gjort gällande att en "militaristisk statskapitalism" skulle leda till en "ny Leviathan som skulle få Thomas Hobbes fantasier att framstå som en barnlek". Han förnekade att socialismen skulle kunna få sådana konsekvenser, eftersom "socialism innebär att produktionen regleras av samhället, inte av staten". Men det skulle visa sig att hans nya Leviathan ("som sög åt sig allt och alla inom ramarna för statligt styre") var väl lämpad för sovjetstaten. Bucharin, "K teorii imperialisticheskogo gosudarstva", 5-32 [OBS finns på engelska, se ovan – Red]. Se även Harding, "Authority, Power and the State", sid. 32-56, Daniels, "The State and Revolution" och Cohen, [Bucharin och den ryska revolutionen](#).

⁴ Ett typiskt sätt att frita Marx från utvecklingen i Sovjet återfinns i Dalrymple, "Marx and Agriculture". Skillnaden mellan Stalin och Marx handlade om tidsperiod och sammanhang. "Han bemötte alla som sade emot honom med öppet förakt", skrev en av Marx' radikala kamrater, Carl Schulz, en studentradikal från Bonn (sedermera USA-senator) om deras första sammanträffande i Köln 1848. "Alla argument han ogillade bemötte han endera med bitande hån om den ohyggliga okunnighet som låg bakom, eller med nedsättande glåpor om motiven." McLellan, *Karl Marx* (1909).

⁵ Självutnämnda socialister på 1800-talet hade till att börja med använt andra begrepp som "det anti-sociala systemet", "systemet med borgerlig egendom", men bestämde sig till sist för detta övergripande begrepp vars kärna (egendomsförhållanden, produktionssätt) om den ersattes antogs förändra inte bara ekonomin utan hela världen och leda till överflöd, social rättvisa och fred. Uppfinningen av "kapitalism" var på sätt och vis ett storartat framsteg för socialisterna, men en tragedi för mänskligheten och egentligen för hela vänstern också. I motsats till leninisterna var socialdemokraterna aldrig säkra på om denna "kapitalism" skulle implodera på egen hand, gick att besegra på fredlig parlamentarisk väg av stora arbetarpartier, eller om det ändå krävdes revolutionär handling. Att den skulle bort visste man dock. De socialdemokrater som kom till uppfattningen att "kapitalismen" gick att förändra i mer human riktning, med mänskligt ansikte, öppnade för att själva anklagas för att vara medskyldiga till utsugning och imperialism.

⁶ I en serie föreläsningar (1837), som utgavs postumt, förklarade Hegel: "Men även om man betraktar Historien som den slaktbänk [*Schlachtbank*] på vilken folkens välgång, statens visdom, och individernas förtjänster offrats uppstår frågan ovillkorligen – vilken princip, vilket slutmål har dessa enorma uppoffringar tjänat." Svaret var inte Hegels Förnuft eller Världsanden utan usla idéer. Hegel, *Föreläsningar över historiens filosofi*. Hegels föreläsningar utgavs i rysk översättning 1932 som band IX och X av hans *Works* av Partizdat.

[Kotkins insinuation att socialister skulle förlita sig på "handlande av stora män" visar att han inte begripit marxismen. För marxister skapas historien genom klasskamp, inte av individer eller hjältar. Det Kotkin här gör är att försöka få Stalins envælde till att framstå som helt i samklang med marxistiska idéer. Det framgår f ö tydligt av fortsättningen – Red]

Det var ingen tillfällighet, som hegelianskt inspirerade marxister skulle säga (och som Trotskij förutspått redan 1904) att en enda ledare hade framträtt på toppen av ett enpartisystem, som, utifrån en klassanalys, förnekade politisk opposition all legitimitet.⁷ Det var heller ingen tillfällighet att denne ende ledare var Stalin, på samma gång aktiv kommunist och principiös intrigmakare, ideolog och i stånd att greppa tillfället – den leninistiska kombinationen – som, precis som sin läromästare, förfogade över extrem viljekraft, något som var förutsättningen att uppnå vad som bara kunde se genom obeskrivligt blodbad: att undanröja kapitalismen.⁸ Stalin kunde inte stoltsera med samma självklarhet som de som kom från helt andra miljöer. Han var tvungen att vara, och var det också, orubbligt ambitiös. Han råkade också ha ett stort bekymmer på sina axlar, för även om han haft enorma fördelar av Lenins beskydd hade han också utsatts för den ständiga förödmjukelse, som bestod i Lenins påstådda uppmaning att avsätta honom och som hans rivaler inte drog sig för att anföra mot honom och som det viskades om runt om i partiet. Stalin framstod som en ledare med skarp politisk intelligens och outgrundlig personlig bitterhet. Den kollektivisering han drivit igenom till det yttersta, trots hungersnöden, ledde till kritik inom partiet. Syrtsov kallade politbyråns rena fantasierna, Rjutin talade om hans omoraliska diktatur – vilket bara förvärrade självsvåldighet och förbittring. I viss mening avslöjar makten hurudan en person verkligen är. Men *konsekvenserna* av att Stalin tillskansat sig och utövade en makt utan inskränkning i form av lagar eller konstitutionella hinder – makten över liv och död för hundratals miljoner – blev enorma. Förutom de ramar som bolsjevismen skapat bidrog också regimens själva karaktär – Ryssland fyllt av historia och geopolitik, dess känsla av ett historiskt uppdrag och gamla anledningar till missnöje, som fick ny kraft och form av socialismens fixering vid kapitalistisk inringning – obevekligt till att forma den han blev.

Utan Stalin skulle det inte ha funnits någon socialism, och utan socialism ingen Stalin.⁹ Men hans demoniska läggning, liksom erfarenheterna av denna form av styre på denna plats stärkte, hindrade honom aldrig från att fungera på högsta nivå. Fysiskt skulle han drabbas av återkommande attacker av influensa och feber, magproblem, tandbesvär och svåra ledsmärtor, men han visade sig stark nog för att vara en fungerande härskare på en sjättedel av jordens yta. Hans arbetskapacitet var enorm, hans fixering vid detaljer omätlig.¹⁰ Han fick sig till-sända 100 eller rentav 200 dokument om dagen, en del av dem av betydande omfång, och han

⁷ För marxismen-leninismen kan bara ett slags intressen vara legitimt, ”proletariatets”, resten är *ipso facto* ”falska” klassintressen, en restriktion som i själva verket utesluter en rättsstat. Men politik består av hur olika grupper, intressen och åsikter blir representerade och tillåts tävla via fredliga metoder och med respekt för institutionerna. Crick, *In Defence of Politics*, sid. 28. Mer allmänt är uppfattningen att en självutnämnd elit har rätten, rent av förpliktelsen, att utöva tvång mot en befolkningsgrupp helt ödeläggande. Att eliminering av hela ”klasser” skulle kunna leda till frihet övergår allt sunt tänkande. Systematiska lögnar och mord för några förment högre mänskliga intressen blir institutionaliserade. Chamberlin, *Evolution of a Conservative*, sid. 13.

⁸ E H Carr försvarade Stalins blodiga revolution uppifrån, eftersom det var enda sättet att bygga socialismen (ett system som inte baserade sig på privategendom och marknader), vilket var sant, men också på grund av att det gav den socialistiska staten möjlighet att försvara sig i en rovgirig omgivning. Carr, en självutnämnd realist, förstod att han försvarade ett moraliskt motbjudande system, men enligt honom hade kapitalismen misslyckats, medan statlig planering och kollektivisering såg ut att lyckas, mot alla förväntningar. Det underlättade också att socialismens extrema våldsanvändning och slöseri kunde skyllas på oundvikliga men övergående födslovåndor, medan kapitalismens kris uppfattades som permanent. Wohlforth, ”Russian-Soviet Empire”, sid. 226. Se även Jonathan Haslam, ”We Need a Faith”, sid. 37.

⁹ Robert Caro har hävdat att Lyndon Johnson hade ett ”maktbegär som inte gick ut på att förbättra tillvaron för andra utan att manipulera och dominera dem, att få dem att foga sig efter hans vilja i ett begär så våldsamt och uppslukande att inga överväganden av moralisk eller etisk natur, inget pris för honom själv eller någon annan, fick komma före.” Nu var Johnson förstas ledare för senaten och därefter president på konstitutionella villkor. Caro, *Path to Power*, xix.

¹⁰ Mycket undgick, förstas, Stalins uppmärksamhet. Och samtidigt var inget för trivialt för att han inte skulle ägna sig åt det, eller för att han själv skulle blanda sig i. ”Folk säger att torget på Arbat (där det tidigare fanns en kyrka, framför biografen) fortfarande inte blivit stenlagt eller asfalterat”, skrev han till Kaganovitj (24 september 1931) från Sotji. ”Skamligt! Ett av de livligaste torgen och det är fullt av gropar! Sätt fart på dem och se till att de får torget färdigt.” Chlevnjuk, m fl, *Stalin i Kaganovitj*, sid. 117.

läste många av dem, ofta från början till slut, och försåg dem med kommentarer eller order.¹¹ Han tog initiativ till eller godkände oräkneliga utnämningar, sporrade gunstlingar i obarmhärtiga kampanjer, närvarade på ett otal kongresser och ceremonier, följde noggrant vad kulturpersonligheter sagt offentligt eller privat, redigerade romaner och pjäser och kontrollerade filmer. Han granskade flitigt en stor mängd underrättelserapporter och långa förhörprotokoll med personer anklagade för spioneri, sabotörer, kontrarevolutionärer, förrädare. Han skrev och ändrade texter till dekret, ledarartiklar i tidningarna, samt sina egna tal, övertygad om sin kapacitet. Emellanåt gjorde han sig skyldig till grammatikaliska fel på ryska, hans andra språk, men han skrev lättfattligt, använde retoriska frågor, slagord, uppräknings.¹² Dumskallarna var de som betraktade honom som en dumskalle.

Pravda lärde sovjetmedborgarna tacksamhet mot staten och Stalin personligen och framställde allt de hade – mat, kläder, utbildning, nöjen – som gåvor ("Tack, kamrat Stalin!").¹³ I nyhetsjournalerna framställdes han som sinnebilden för klokt ledarskap och fotogenisk i sin klassiska tunika. "I sina tal var Stalin kategorisk, men enkel", sade den lojalt sinnade författaren Konstantin Smirnov.

"Tillsammans med folk – det kunde vi ibland se i nyhetsjournalerna – betedde han sig enkelt. Han var enkelt klädd, på samma vis hela tiden. Det fanns inget hos honom som ville vara märkvärdigt, inga synliga anspråk på storhet eller känslan av att vara utvald. Det svarade mot vår föreställning om hur en person i ledningen för partiet skulle se ut. Sammantaget var detta Stalin: alla dessa känslor, alla dessa positiva drag, verkliga eller sådana vi föreställde oss, av ledaren för partiet och staten."¹⁴ Stalins ledarkult var konstruerad – och fick karaktären av rustningskapplöpning när hans anhängare försökte överträffa varandra – men inte konstgjord.¹⁵ Om Hitler, trots luggen i pannan, den lite löjliga mustaschen, och sitt konstanta bitande på naglarna, kunde hålla sitt land i lydriad, låg orsaken minst lika mycket hos det tyska folket som i Führerns begåvning. Även Stalin förfogade över en kuslig magnetism med rötter i förmågan att personifiera socialistisk modernism och sovjetmakt, som kunde inspirera och tillgodose folkets önskemål. Makten i kulten låg i att den inte bara handlade om Stalin, den handlade om *dem*.¹⁶

Vid närmare påseende liknade Stalins antikapitalistiska experiment ett stort läger med arbetare som utarmats avsiktligt, skuldsatta bönder och slavarbetare som slet åt en icke erkänd namnlös elit.¹⁷ Men Sovjetunionen var ett fantasifoster. Okuvlig optimism bredde ut sig vid sidan av hungersnöd, arresteringar, deporteringar, avrättningar, arbetsläger, censur, förseglade

¹¹ Ibland gjordes understrykningarna i dokument av en medarbetare. Ibland kunde understrykningen vara ofokuserad, utan närmare precisering. Mycket är inte understruket. Volkogonov, *Triumf i tragediia*, Chlevnjuk, *Stalin: Zjizn'*.

¹² "Han skrev allt själv", skulle Molotov erinra sig. "Staben skrev aldrig något åt honom. Det var en leninistisk tradition. Zinovjev skrev själv, Kamenev också, för att inte tala om Trotskij." Chuev, *Molotov remembers*, sid. 168. Stalins stil bar spår av den katekesundervisning han fått sig till del på prästseminariet och var väl anpassad till agitatoriska behov bland folk på lägre nivå, inklusive icke infödda ryssar, där han gjort sina läroår.

¹³ Brooks, "Thank You, Comrade Stalin!", sid. 83-105. "Vad kan man mer önska sig när vi har sovjetmakt, när utsugning, förtryck, brist på rättigheter och slaveri avskaffats för gott, när vi har Lenin-Stalins parti, en arbetar- och bonderegering, som bara är intresserad av att skapa ett rikt, glatt och lyckligt liv för miljontals arbetande män och kvinnor i det nya socialistiska samhället", citerade *Pravda* (11 mars 1936) en grupp kvinnliga chockarbetare. "Vi är dig tacksamma, vår egen käre Josif Vissarionovitj", *Pravda* 11 mars 1936. "Vår republik" skrev författaren Michail Prisjvin i sin dagbok i mitten av 1929, "liknar ett mörkrum där inte en enda gnuttu ljus får komma in utifrån, men där insidan är upplyst av en röd lykta." Prisjvin, *Dnevnik VI*, 22 juli 1929.

¹⁴ Simonov, *Glazami tjeloveka moego pokoleniia*, sid 65, 27 februari 1979.

¹⁵ Rees, "Leader Cults".

¹⁶ Goebbels ansåg att "geni" var bra, men en ledare behövde också ha kontakt med folkets puls. Kershaw, *Hitler Myth*, sid. 59. Se även Volkogonov, *Triumf i tragediia*. Iii 308

¹⁷ Lewin, *Making of the Soviet System* (1985, 1994).

gränser.¹⁸ De nyhetsjournaler som visade Stalin handlade också om fabrikkorstenar som spydde ut rök – sovjetmedborgarna skulle lära sig vad fabrikkerna hette och hur de såg ut – stridsvagnar och bombplan, gigantiska isbrytare, välmående jordbruk, vänskap mellan folken, och kraftfulla, marscherande, leende folkmassor, en bild av modernism, framsteg, socialism. Många sovjetmedborgare – framför allt de unga, men inte bara de – hade behov av ett högre mål och i strömvirveln av ambitioner, fanatism och viljan att rätta sig efter möjligheterna uthärdade de glatt vedermodorna och fann sina personliga önskningar tillgodosedda, rent av befrielse, när de i den sociala rättvisans, överflödets och fredens namn underkastade sig den statsledda kampen. De hänsynslösa kraven på offentliga lojalitetsdeklarationer riskerade att locka till skådespeleri eller trumpen lydnad. Men saken erbjöd tillhörighet. Många godtog våld och grymhet som något oundvikligt i arbetet för en ny värld och de sög girigt åt sig propagandan. För att få det att gå ihop med samvetet och alla problem hade de marxism-leninismens översinnliga sanning och ”kamrat Stalins” personliga exempel. Folk som var på spaning efter en bättre framtid, en möjlighet att bli en del av något större än de själva, kunde hitta det under denna epok.¹⁹ ”Den allra minsta lilla fisk”, skrev en kvinna entusiastiskt i sin dagbok, ”kan sätta oceanens djup i rörelse.”²⁰

I Sovjetunionen blev en hel generation myndig under vad som tycktes vara historiens mest heroiska epok, de växte i färdighet, fick utbildning, bostäder – byggde och levde i socialismen. Det vimlade av nya eller helt återuppbyggda fabriker och det som producerades där hyllades dagligen. Hungersnöden var överstånden och ransoneringarna avskaffade. Åren 1934-36 visade sig vara relativt bra för ekonomin medan de satsningar som gjort konsoliderades.²¹ Slöseriet var förstas kolossalt, men större delen av omvärlden var också nedsunken i följderna av den stora depressionen. Regimen hade också lättat på undantagsåtgärderna och avrättningar av både rättslig och utomrättslig karaktär. Och ändå kännetecknades sovjeternas land av djup otrygghet. När vetenskapsmannen Ivan Pavlov matade en hund började det vattnas i munnen på den varvid vetenskapsmannen satte igång en ringklocka. Efter att ha upprepat detta många gånger upphörde Pavlov med att mata hunden, men fortsatte att trycka på ringklockan – och djuret började ändå salivera. Pavlov hade präglat hunden till att svara på ringklockan som om ljudet från den vore lukten och smaken av mat. Även sovjetmedborgarna hade blivit präglade: den ”ringklocka” regimen tryckte på hette ”kapitalistisk inringning” och reflexen blev fruktan för utländsk invasion och krig.²²

Ändå var medborgarna oförberedda på vad som skulle drabba landet under den triumfens stund som inleddes 1936. Också med stalinistiska mått var blodbadet hisnande²³ Toppnoteringen för avrättningar i Sovjetunionen – 20 201 – hade nåtts 1930 under kampanjen mot kulakerna. Under de tre åren mellan 1934 och 1937, en tid som inbegrep massrepressalier för mordet på Kirov, rapporterade NKVD att 529 434 personer arresterats, däribland 290 479 för kontrarevolutionära brott och att 4 402 av dem avrättats. Men bara för de två åren 1937 och 1938 skulle NKVD rapportera om 1 575 259 arresteringar, varav 87 procent för politiska förseelser, och 681 692 avrättningar (siffran över landets befolkning i arbetsför ålder låg kring

¹⁸ 1935 hade regimen påskyndat deporteringarna av vissa folkgrupper och dömda brottslingar, utökat anläggningen för NKVD:s gränsvakter, och upprättat förbjudna zoner längs västgränsen, ibland 15 kilometer breda, förflyttat folk och installerat taggtråd, vaktorn och remsor med krattad mark där fotavtryck gick att spåra. Dullin, *La Frontière épaisse*, sid. 206. Se även Erickson, *Soviet High Command*, sid. 406-407 och Chandler, *Institutions of Isolation*, sid. 55-66 samt *XVII s'ezd*, sid. 71-73.

¹⁹ ”Bolsjevikerna kan tillgodose mänskliga behov av ett ändamålsenligt och betydelsefullt liv, människans naturliga längtan efter något annat än vardagslivets rutiner, som förser henne med något mer än det rent personliga.”, Gurian, *Bolshevism*. Se även Stern, ”National Socialism as Temptation”, sid. 151.

²⁰ Garros m fl, *Intimacy and Terror*, sid 206. Se även Overy, *Dictators*, sid. 54-55.

²¹ Jasny, *Soviet Industrialization*.

²² Vagts, ”Capitalist Encirclement”, sid. 506. Se även *Izvestija*, 21 mars 1937.

²³ En post om ”Inkvisionen” i Den stora sovjetencyklopedin som råkade utkomma 1937, noterade att ”på bara 18 år under den främste spanske inkvisitorn Torquemada brändes över 10 000 människor levande”. *Bolsjaja Sovetskaja entsiklopedia* (1937), sid. 510-12.

100 miljoner). Eftersom ett oklart antal av dem som dömts till fängelse också avrättades, och många andra dog under förhör eller transporter och därmed hamnade utanför siffran över avrättningar, låg det antal som 1937-38 direkt dog i händerna på den sovjetiska hemliga polisen sannolikt närmare 830 000.²⁴

Inga sådana siffror offentliggjordes och följden blev att nästan ingen kunde fatta den fulla omfattningen av vad som började sippra igenom. Folk kunde heller inte förstå orsakerna. Inom många industrisektorer uppfylldes inte produktionsplanerna och brödköer uppstod till följd av en dålig skörd 1936, men känslan av en total framgång för industrialiseringen och stabilisering av kollektivjordbruken förblev dominerande. (Inte ens i privata sammanhang lät regimen framskymta någon speciell oro för den ekonomiska situationen.)²⁵ Ett betydande folkligt missnöje fortsatte, precis som under alla auktoritära regimer, men det ökade inte och utgjorde framför allt inget hot mot regimen.²⁶ I sovjetsamhället fanns förvånansvärt lite av politisk opposition över huvud taget. Det fanns inga möjligheter att upprätta någon verklig organisation vid sidan av regimen, än mindre att kunna störta den – det hade varit möjligt bara genom militärt nederlag och ockupation. Hotet om ett sådant krig, och på två fronter – i väst (Tyskland) och i öst (Japan) – fortsatte att torna upp sig 1937-38, men så hade varit fallet i många år utan att orsaka någon tillnärmelsevis jämförbar inhemsk blodsutgjutelse. Det länge befarade blodbadet skulle ju också inträffa 1937 och 1938 – men då inte på grund av något krig. Ingen utländsk makt gick till angrepp.²⁷ Det förelåg inget omedelbart hot – samhälleligt, ekonomiskt, politiskt – mot landet eller mot regimen legitimitet eller stabilitet, ingen kris. Men då, plötsligt, kom den totala krisen.

Forskarna har närmat sig gåtan med Den Stora Terrorn på olika sätt. Robert Conquest, som namngav det hela (1968, 1990) förblir själva startpunkten genom att helt klart ha påvisat Stalins centrala roll flera decennier innan arkiven blev tillgängliga. Conquest försökte sig ändå inte på någon riktig förklaring (han byggde mer eller mindre på antagandet att en kommunistisk regim, och Stalin personligen, oundvikligt skulle hamna i att utlösa massteror i sin strävan efter allt större makt).²⁸ I en recension av Conquests *Den stora terrorn* citerade Alexander Gerschenkron hans argument att ”hela karaktären i utrensningen har ytterst att göra med Stalins personliga och politiska drivkrafter”, för att sedan konstatera att alla diktatorer tenderar att vilja utöka sin makt och att varje modern diktatur, ”som varken baserar sig på en gammal tradition (eller nära allians med en traditionell makthavare, som kyrkan) eller på aktivt samtycke från de underlydande måste hela tiden rättfärdiga sitt fortsatta maktinnehav”. Också Stalins diktatur kunde förväntas uppamma ”ett permanent tillstånd av stress genom att konstruera fiender hemma och utomlands och/eller genom att ålägga befolkningen så gigantiska uppgifter att de inte skulle kunna verkställas annat än genom en diktatur” liksom ”en

²⁴ Sovjetisk terrorstatistik är tveksam, men ger ändå en fingervisning om omfattningen. Vi kommer aldrig att få veta hur många av dem som misshandlades till döds under förhören som blev bokförda som döda i hjärtattacker, till exempel. Officiellt var avrättningarna nästan jämt fördelade på de förfärliga åren 1937 (353 074) och 1938 (328 618). Siffran gäller både politiska och vanliga brott. Under de två åren avkunnades 91 procent av alla dödsdomar för politiska brott mellan 1921 och 1940. GARF, f. 9041, op. I, d. 4517, I. 201-5 (rapport från slutet av 1953) Vinogradov, *Genrich Jagoda*, sid. 26, Lukjanov, ”Massovye repressiv opravdany byt’ ne mogut”, sid. 120 (data från en undersökningskommission 1962-63), Popov, ”Gosudarstvennyi terror”, Ellman, ”Soviet Repression Statistics”, Chaustov, ”Deiatel’nost’ organov”, sid. 477-78 (TsA FSB, f. 8, op. 1, d. 80, I. 57-8, 61-2). Siffran 1,575 miljoner inkluderar inte arresteringar gjorda av vanlig polis (milis).

²⁵ Davies, ”Soviet Economy”, sid. 11-37.

²⁶ Davies, *Popular Opinion*, sid. 35.

²⁷ Många sovjetiska kollektivjordbrukare föredrog att muta kapitalisterna, med spannmål eller vad som helst, för att undvika krig och en del uppgavs till och med redo att betala dubbel skatt om man då kunde vara säker på att slippa kriget. ”*Esli mir obrusjitsia na nashu Respubliku*”, sid. 125 (citerar TsDOOSO, f. 4, op. 5, d. 87.1. 111).

²⁸ Conquest, *Stalin's Purge*. ”Själva karaktären på utrensningen beror ytterst på Stalins personliga och politiska drivkrafter.” Conquest, *Reassessment*, sid. 33. ”Det Sovjetunionen vi hittar i arkiven är helt igenkännbart för dem som försökt begripa sig på det bara utifrån öppna källor”, skrev Joseph Berliner. Gregory, *Behind the Facade*, sid. 6.

karismatisk framställning av diktatorn”, ”utopiska mål som omsorgsfullt överlämnades till en avlägsen framtid” samt ”förbud mot alla avvikande värderingar genom hot och repression”.²⁹

Stalin anstiftade en storslagen version av klassiska auktoritära metoder med påstådda konspirationer där inre och yttre ”fiender” kopplades samman, men det sovjetiska fallet var annorlunda inte bara i omfattning.³⁰ Roy Medvedev, författare till det andra monumentala arbetet om terrorn (1971, 1989) försökte skilja Stalin från den okränkbara Lenin och framställde honom som en traditionell tyrann, men framhöll samtidigt att Stalin drevs av ”maktbegär och omåttlig ambition”, som om alla tyranner mördade den egna eliten inte bara i denna omfattning utan också via framtvingade erkännanden av fantasifulla brott som de inte begått.³¹ Robert C Tucker såg en strävan efter ära och berömmelse. Moshé Lewin sade att en paranoid ”Stalin i själva verket *blivit systemet* och att hans personlighet därför antagit en ’systemisk’ dimension”, en träffande beskrivning, men ingen analys.³² Hiroaki Kuromiya sprättade ingående upp Stalins kallblodiga logik gentemot oppositionella och fiender, medan Erik van Ree gjort Stalin till den sant troende marxist-leninisten, och Arfon Rees gjort honom en kombination av revolutionär och machiavellisk.³³ De uppfattningarna kan ändå inte helt förklara de blodiga händelserna 1937-38. ”I Stalins terror finns ett inslag av något rent absurt som trotsar förklaring”, medgav Adam Ulam efter att ha gjort ett försök.³⁴

Några bedömare har betonat inte avsikterna utan de kroniska bristerna i det politiska systemet, som om alla auktoritära regimer – som samtliga är dysfunktionella i viss mening – handlar på samma vis som Stalins.³⁵ I Nazityskland förföljde Hitler judarna (mindre än 1 procent av befolkningen), kommunister och socialdemokrater, men i Sovjetunionen våldförde sig Stalin på en hel uppsättning av lojala eliter. Visserligen utgjorde vanliga sovjetmedborgare större delen av offren, men vilken regim ägnar sig åt att likvidera oerhörda mängder av *lojala* tjänstemän? Skulle Hitler – om han haft sådana tendenser – ha kunnat driva igenom att stora rader av nazistiska chefer för fabriker och jordbruk fängslades eller avrättades plus nästan alla nazistiska *Gauleiters* och deras staber ute i landet, och detta flera gånger om? Hade han kunnat avrätta personalen på viktiga nazistiska ministerier, tusentals av officerarna i *Wehrmacht* – bli nästan hela den högsta militärledningen – eller den diplomatiska kåren inom *Das Reich* och

²⁹ Gerschenkron, ”On Dictatorship”.

³⁰ Rees, ”Stalin as Leader, 1937-1953”, sid. 202-203.

³¹ Medvedev, *Let History Judge*, sid. 585. Volkogonov följde Medvedev till stora delar. Lars Lih hävdade att Stalin följde ett ”anti-byråkratiskt scenario”, men också att Stalin insåg att staten var nödvändig, en olöst paradox. Lih, inledning till *Stalin's Letters to Molotov*, sid. 1-63.

³² Trotskij, *Stalin*, Tucker, *Stalin in Power*, Lewis, ”Stalin in the Mirror of the Other”, sid. 120. Detta utgör en klart bättre variant av traditionellt trotskistiskt synsätt, enligt vilket, med Deutschers omdömeslösa ord, Stalins ” eget uppförande dikterades nu av stämningarna, behoven och nödvändigheterna inom det väldiga politiska maskineri han kommit att kontrollera”, Deutscher, [Stalin](#).

³³ Kuromiya, *Stalin*, Kuromiya, ”Stalin in the Politburo Transcripts”, sid. 41-56, Kuromiya, *Freedom and Terror*, van See, *Political Thought from Machiavelli to Stalin*. Harris framställer Stalin som en fulländad feltänkare som aldrig riktigt förstod att hans egen centrala politik skapade de företeelser han avskydde och bekämpade – och i stället mördade han alla. Harris, ”Encircled by Enemies”. Denna missuppfattning skiljer sig klart från Harris’ tidigare påstående att terrorn uppstod ”inte på grund av motstånd mot kollektivisering, industrialisering i rasande tempo, eller Stalins ledarskap”, utan på grund av att regionala makthavare, som försökte få saker och ting att fungera hade börjat ägna sig åt svek, att skjuta över skulden på andra och utse syndabockar, något som Stalin plötsligt upptäckte – som om han inte redan kände till orealistiska produktions-siffror och som om han behövde någon sådan förevändning för att slå till. Harris, *Great Urals*, sid. 189-190.

³⁴ Ulam, ”Price of Sanity,” sid. 133.

³⁵ Utan att skämmas har Jurij Zjukov hävdade att terrorn påtvingades en motvillig Stalin av regionala tjänstemän och gjorde Stalin till ett offer (under tiden kremerades alla de som sades ha tvingat honom att agera). Zjukov, *Inoi Stalin* [En annorlunda Stalin]. J Arch Getty har till och med framkastat att terrorn orsakades av ”spänningar” mellan centrum och periferi och efterverkningar av verkliga försök att införa demokrati, ett idiotiskt påstående som han delar med Zjukov. ”Det var en rent inrikespolitisk händelse (valkampanjen 1937) som utlöste terrorn”, hävdade Getty, som tillade att terroroperationerna var ”oplanerade, improviserade reaktioner på det omedelbara politiska hot man tyckte sig stå inför”. (Getty, ”Excesses are not permitted.”) Se även Manning, ”Government in the Soviet Countryside”, Getty, ”State and Society.”

dess nätverk av spioner, dess hyllade kulturpersonligheter och ledningen för nazistpartierna runt om i världen (om det nu funnits några sådana partier)? Skulle även Hitler ha kunnat göra utrensningar inom Gestapo också just när den organisationen höll på med repression i stor skala? Och kunde han ha sagt till det tyska folket, och skulle det tyska folket ha accepterat det, att nästan varenda en som kommit till makten under den nazistiska revolutionen visat sig vara utländsk agent och sabotör?³⁶ Till och med bland ideologiska diktaturer är kommunismen speciell.

Speciella inslag i sovjetsystemet möjliggjorde en omfattande och utbredd terror mellan 1936 och 1938. Existensen av en stor polisarrest utrustad med möjligheter till arresteringar och domar på löpande band var nödvändig men inte tillräcklig. Än mer betydelsefullt var existensen av det skugglika kommunistpartiet, med celler inom alla institutioner i landet, som möjliggjorde jakt på avfallingar, och en ideologi, erfarenheter av klasskrig och ett konspiratoriskt *modus operandi* som lätt kunde övergå i massmord med hänvisning till partiets speciella uppdrag och renhet. Allt detta understöddes av Sovjetunionens speciella icke kapitalistiska industrialisering och kollektivisering, som ledde till en ökning av leden av fiender, den censur regimen utövade (sträng kontroll av information och nitisk uppmuntran av vissa tänkesätt), utbrett missnöje med den nya eliten, som ju inte skulle finnas under socialismen, och omfattande uppslutning bakom idén om ett stort korståg, byggandet av socialism, i vars namn terrorn genomfördes.³⁷ De breda massorna blev delaktiga genom möten i particeller, på fabriker och jordbruk, och framför allt genom egna skriftliga angivelser, informationsverksamhet och framtvingade erkännanden. Men slakten var ändå inte självgenererande eller självförsörjande. Sovjetisk statsmakt byggdes av miljontals människor – inte enbart de som befann sig inne i det formella administrativa maskineriet – men regisserades av en enda individ.

Hade Stalin anledning att vara orolig för sin maktställning? Han hade byggt socialismen, något som inte ens hans mest lojala anhängare trott vara möjligt. Hans personliga auktoritet var så tryggad att han, som vi kommer att få se, i augusti 1936 kunde lämna huvudstaden i två månader och åka på semester till Sotji. Nu upprepades inte den svidande vidräkning Rjutin en gång kommit med och som cirkulerat under bordet. Ingen i den inre kretsen gjorde anspråk på att stå på samma nivå. Ändå hade han klart för sig att hans ”obegränsade makt” hade något märkligt slumpartat över sig. Han var den högste ledare i kraft av sin ställning som partiledare, förstärkt av talet om att han var ”vår tids Lenin”.³⁸ Men i politbyrån hade medlemmarna möjlighet att föreslå någon annan som högste partisekreterare, ett inslag som skulle läggas fram för formell ratificering vid första plenum med den centralkommittén som partikongressen utsett. Stalin var således diktator med ett kontrakt försett med vissa villkor. Hans fraktion hade stött honom i vått och torrt. Men skulle de nio med rösträtt – Molotov, Kaganovitj, Vorosjilov, Ordzjonikidze, Kalinin, Andrejev, Kosior, Mikojan och Tjubar – fortsätta att göra det? Även om Stalin förblev övertygad om deras lydnad var han, precis som alla diktatorer, angelägen om att omvandla sin diktatur till despoti.³⁹ För personerna inom hans egen lojala

³⁶ Kotkin, ”Conspiracy So Immense”.

³⁷ Kotkin, *Magnetic Mountain*, sid. 286.

³⁸ Enligt S Jakubovskijs hågkomster uppkom frasen ”Stalin är vår tids Lenin” på ett redaktionsmöte på *Pravda*. Lel’chuk, ”Beseda I V Stalin s angliiskim pisatelem G Uellsom”, sid. 345.

³⁹ Forskare har talat om ”en diktators dilemma”: ju mer makt diktatorn har, desto mer osäker blir han på sina underlydandes lojalitet. Wintrobe, *Political Economy of Dictatorship*, sid. 20. I alla auktoritära regimer anser härskaren att enda möjligheten att trygga sin ställning är att utöka den egna makten på elitens bekostnad (som, teoretiskt, kan avsätta honom). Men palatskupper inom eliten är besvärliga eftersom härskaren har stora möjligheter att agera efter omständigheterna, att reducera möjligheterna av maktindelning eller kollektivt beslutsfattande och, när hans makt nått en viss punkt, blir en revolt så gott som omöjligt medan möjligheterna till gemensamma beslut krymper eller helt försvinner. Svobik, *Politics of Authoritarian Rule*. Machiavelli hävdade att de som ledde ett land hade mer att frukta av intrigerande eliter än av befolkningen och därför gav han ledaren råden att bilda en allians med folket mot aristokratin.

gruppering, som Stalin länge kunnat stoltsera med, innebar detta att deras viljekraft måste brytas. Och här återfinns en nyckelfaktor bakom den befängda terrorn 1936-38.

Och ändå går det inte att förklara Stalin eller terrorn bara med att det handlade om personlig makt. Visserligen utövade han sin makt med råge – för sakens skull, vilket enligt hans sätt att se på var lika med hans personliga välde – men han hade tagit risker med sin makt, också för sakens skull, och var emellanåt utmanande när det skulle ha varit lämpligare att gå försiktigt fram. Ibland kunde han inte vara säker på vad som skulle gynna hans maktställning. För honom utgjorde terrorn en form av styrelsesätt, en fråga om statskonst.

Stalin var en lögnare, en kameleont, som talade med bägge sidor av munnen och ofta sade vad hans samtalspartners ville höra. Men mer än någon annan hemlighetsfull diktator, Hitler kanske undantagen, förklarade han sig med jämna mellanrum. Allt Stalin gjorde åren 1936-38 hade han talat om i åratal. En del sade han bara privat, som uppmaningen till en delegation från Mongoliet att iscensätta rättegångar mot lamorna inte bara för att de var kontrarevolutionärer utan som spioner för Mongoliets yttre fiende Japan, eftersom lamorna kunde hugga landet i ryggen i händelse av krig. Utåt hade Stalin emellertid förklarat att han höll på att bygga socialism trots alla sorters obehagliga klassfiender, att klasskampen skärptes ju mer total seger för socialismen närmade sig, att fiender med medlemskap i partiet var allra farligast på grund av att de i hemlighet kunde nästla sig in i systemets hjärta, att de som motsatte sig kollektivering var ute efter att återupprätta kapitalism, att alla utlänningar var spioner, att zinovjeviter, trotskister och högeravvikare samarbetade och hade kopplingar till militären, att högeravvikarna ville göra sig av med honom genom en kupp, upprätta en marionettregering, skänka bort sovjetiskt territorium och göra återstoden av Sovjetunionen till en tysk eller japansk koloni (eller var det polsk eller rumänsk?), att fienden blivit desperat och tillgrepp total terror, att toppskiktet inte var lika värdefullt som de på lägre nivåer, att mängder av nya människor ("en sovjetisk intelligens") måste lyftas fram och skolas i marxism-leninism, att ett nytt imperialistiskt krig var oundvikligt, att Sovjetunionen måste undvika att bli måltavla för ett anti-sovjetiskt block, att landet måste bli en stormakt med en krigsmakt som kunde tävla med imperialisternas, att ett nytt imperialistiskt krig kunde leda till att socialismen expanderade på samma sätt som det föregående imperialistiska kriget lett till ryska revolutionen, att britterna låg bakom hela den imperialistiska världsordningen, att Hitler var en intelligent ledare och att Trotskij och hans anhängare utgjorde det mest infernaliska hotet mot socialismen och sovjetstaten.⁴⁰ Dessa olika uttalanden var en del av en ohygglig logisk helhet och Stalin hade obehindrad makt att agera utifrån dem.

---

⁴⁰ "Det raseri, med vilket han (Stalin) fortsatte striden och gjorde den till en för både den internationella kommunismen och Sovjetunionen primär fråga som alla övriga politiska, taktiska, intellektuella och andra intressen fick vika för, trotsar all beskrivning", skulle Deutscher skriva. "Aldrig tidigare i historien hade sådana enorma resurser av makt och propaganda använts mot en enda individ", Deutscher, [Den förvisade profeten](#). Se även Szamuely, "Elimination of Opposition", sid. 323.